



Budapesti Levéltári Mozaikok

2022/11. szám

DOI: [10.56045/BLM.2022.11](https://doi.org/10.56045/BLM.2022.11)

ISSN: 2939-6921

URL: <https://leveltarimozaikok.bparchiv.hu/2022/08/30/leveltari-mozaikok-68/>

SIMON KATALIN

***„Jó példával járnak elől, hogy övéik jó emberekké,
honpolgárokká és jó kereszténnyé váljanak”
Elemi iskolák Pest-Budán és Óbudán 1822-ben***

Kétszáz éve látogatta végig Rudnay Sándor hercegprímás Pest, Buda és Óbuda plébániáit, és kétszáz éve adta ki Schams Ferenc részletes városleíró munkájának második kötetét Budáról. Szeptember elseje, a tanévkezdet alkalmából ezen két forrásból kiindulva bemutatjuk, milyen keretek között zajlott ekkoriban a három városban az alapfokú oktatás: hányan jártak egy-egy osztályba és milyen feltételek mellett végezték munkájukat a tanítók.

Kulcsszavak: *elemi iskolák, alapfokú oktatás, kántortanító, 1822, II. Ratio Educationis, Pest, Buda, Óbuda, Rudnay Sándor, Schams Ferenc*

Az oktatás keretei

Pest-Budán a 17. század végétől folyt alapfokú oktatás. Az elemi iskolák egy része a város fenntartásában működött, más része az egyházhoz kapcsolódott. A katolikus plébániai intézmények mellett az egyes felekezetek saját iskolákat tartottak fenn, így a pesti és budai rákok, vagy az óbudai reformátusok. Az alapfokú oktatás formáit az 1777. évi Ratio Educationisban szabályozta Mária Terézia. Az anyanyelvnek vagy nemzetinek nevezett alsófokú iskolák között megkülönböztette a falusi és mezővárosi népiskolát, a városi népiskolát, valamint az elsőrendű népiskolát, más néven normáliskolát. A városi népiskolákban és a normáliskolákban két vagy három tanítót kellett a hitoktató mellett alkalmazni, a normáliskolákban pedig ezen felül rajz- és zenetanárt. Ezen intézmények fenntartásáról a szabályozás szerint az adott településnek kellett gondoskodnia, szükség esetén a tanulmányi alap nyújtott segítséget.¹ Részben a rendeletnek, részben II. József népiskola-építési „mozgalmának” köszönhetően a 18. század végén több új iskola alapításának (így a józsefvárosi, a krisztinavárosi), vagy régi újjáépítésének (országúti) lehetünk tanúi. Ehhez járult az 1806. évi, csak katolikusokra kötelező érvényű, ám a reformátusokra is ösztönzőleg ható II. Ratio Educationis, amely tovább finomította az elemi iskolák típusait. A városi iskolák esetében lehetővé tette a latin nyelv nélküli osztályok indítását, külön foglalkozott a leányok nevelésével, és kimondta a 6 és 12 év közötti gyermekek tankötelezettségét, pontosabban az alsófokú elemi iskolák két osztályának elvégzését. A nem katolikus felekezetek közösségeiben is egyre erősebb igényként merült fel saját iskola létrehozása (amennyiben korábban nem rendelkeztek ilyennel). Végül, de nem utolsósorban Pest külvárosainak kiépülése, a lakosságszám növekedése is elősegítette új iskolák alapítását.



1. kép. Az iskolásfiú (az ember hét életkorának egyike). Illusztráció Shakespeare: *Ahogy tetszik* című művéhez. John Thompson, Thomas Stothard után. Fametszet, 1826 után. ([The Trustees of the British Museum, Prints and Drawings l. sz.: 1859,0709.1586](#))

A tanulmány az NKFI 135814 projekt támogatásával valósult meg.

¹ Friml 1913. 65–71. p.

A források

1822-ből két értékes forrástípus is rendelkezésünkre áll, amelyekből megismerhetők az alapfokú oktatás körülményei. Az egyik Rudnay Sándor hercegprímás egyházlátogatási jegyzőkönyvei, a másik Schams Ferenc leírásai (*Vollständige Beschreibung...*) Pestről (ez még 1821-ben jelent meg) és Budáról.²

Rudnai és divékújfalusi Rudnay Sándort (1760–1831) 1819-ben nevezték ki Esztergom érsekének. A korábban a Helytartótanácsban egyházügyi referensként működő és a bécsi Magyar Udvari Kancellárián dolgozó érsek kinevezésétől kezdve intenzív munkába fogott minden téren. Nevéhez fűződik a primási székhely és a káptalan visszahelyezése Nagyszombatból Esztergomba (már a beiktatását is itt tartotta 1820. május 16-án), a bazilika alapkövének letétele és építésének megkezdése. Rudnay nagy hangsúlyt fektetett a hozzá tartozó plébániák felmérésére, ezért 1822 és 1824 között sorra járta azokat. Az ekkor készült egyházlátogatási jegyzőkönyvek a legnagyobb részletességgel számolnak be a plébániák viszonyairól, többek között a hozzájuk tartozó iskolákról. Rudnay 1822. április 23-án tette le az esztergomi bazilika alapkövét,³ és még ebben az évben végiglátogatta Pest, Buda és Óbuda, valamint Békásmegyert, Jenőt és Budaörs plébániáit és egyéb egyházi intézményeit, 1823-ban Pozsonyt, Szentgyörgyöt, Bazint, Modort, Nagyszombatot, Szakolcát, Holicsot és Sassint, 1824-ben pedig Esztergom, Selmec-, Béla- és Bakabánya, Szentbenedek, végül Komárom került sorra.⁴ Még 1822 őszén nemzeti zsinatot tartott Pozsonyban.⁵

A három város 1822-es canonica visitatióját a budai oldallal kezdte: február 25-én a várbeli Nagyboldogasszony-főplébániatemplomban, majd február 28. és március 1. között a krisztinavárosi Havas Boldogasszony-templomban. Ezt követte a tabáni Szent Katalin-templom (március 4–5.), a vízivárosi Szent Anna-plébániatemplom (március 7.) és az országúti Szent István-templom (március 12.).⁶ Március 23-án és 24-én Óbudát járta körbe. Május 20. és június 5. között a pesti plébániák kerültek sorra. Rudnayért Pest város Tanácsa küldöttséget menesztett, akik ünnepi menetben átkísérték a belvárosi plébániatemplomban tartott misére. Ekkor, május 20-án a templomot és a plébániát, másnap a városrész oktatási intézményeit szemlélte meg, ezt követte a ferences templom két nappal később.⁷ A terézvárosi templomra 28-án, a Rókus Kórház kápolnájára 29-én, a józsefvárosira május 30-án és 31-én került sor.⁸ A látogatások rendszerint reggeli (8 órai) misével kezdődtek. A május 21-i belvárosi iskolalátogatásokról a korabeli sajtó is tudósított:

„Más nap hasonló tisztelkedéseikkel által vezettetvén, ismét a' Fő Plébánia templomban misézett, és Mise után az Iskoláknak látogatásához fogott. Mindenütt a' Választott Polgárság ment elől, kiket a' szolgáló Papság követvén, Ő Herczegsége után a' városi Tanács következett, 's így volt szép renddel, és díszes

² Schams 1821 és Schams 1822.

³ Meszlényi 1956. 19. p.

⁴ *Herczeg Rudnai...* 1833. 214. p.

⁵ Az általános erkölcsi romlás további megakadályozásának szándékával összhangban a zsinaton az oktatás kérdése is egyike volt a kiemelt témáknak. Felmerült a magániskolák eltörlésének igénye, továbbá, hogy a földesurakat kötelezzék iskolák alapítására, amelyek azonban a püspökök hatáskörébe tartoznának. A zsinatot szeptember 8. és október 17. között tartották. Vaderna 2015. 29–30., 33. p.

⁶ PL Can. vis. Lib. 349., 351., 354., 356., BFL IV.1002.oo 3. kötet 3. p. Pest-Buda folyamatban lévő egyházlátogatásáról ld. még *Österreichischer Beobachter*, 1822. március 7. 374. p.

⁷ BFL IV.1202.jj 3. kötet 2–3. p., 4. kötet 1. p., *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1822. május 22. 321–322. p.

⁸ BFL IV.1202.jj 5. kötet 1. p., 7. kötet 1. p., 8. kötet 1. p.



2. kép. Rudnay Sándor hercegprímás portréja. Johann Ridler, 1823.
([Magyar Nemzeti Múzeum TK Festménygyűjtemény I. sz. 106.](#))

készülettel az elfogadtatás. A' kisdedek Iskolájában kezdvén, Steinbach Ferencz gyenge gyermek által Magyar Nyelven mondott érzékeny köszöntést igen kegyesen meghalgatta, azután a' Katecheta által nyolcz Férfi, négy Leánygyermeket kikérdezett a' Lelkitanításból. Befejezésül Paczkó Edvard, kisded Tanuló, ugyan Magyar Nyelven, meg illetődésig buzgó kifejezésekkel hálálta meg a látogatást, és a' Fő Pásztor áldását kikérte. Mindegygyik szóló, és felelő gyermeket majd arany, majd ezüst pénzzel, megajándékozta. Innen a' Nemzeti Iskolákba tért, és ott is a' 3 Osztályban különkülön, a' Katecheta P. Megele Ágoston, Servita, által a' gyermekeket kikérdeztette. Az elsőben, és harmadikban ugyan Német nyelven, a' másodikban pedig Magyar nyelven: a' hol Vértesy Antal, és Surjánszky Antal kisded Tanulók díszes Magyar beszédekkel köszöntötték, a' kérdések és feleletek

Magyar nyelven tétetvén, azután Újfalusy Lajos bútsúzó, és háláadó beszédet mondott, 's ő Herczezségének ezen Iskola, mind díszes készületével, mind a' feleletekkel, és beszédekkel tellyes meglegedését megnyerte. Különös figyelmet gerjesztett az, hogy mind a' kis Iskolában, mind a' Nemzeti Iskola 1-ső, és 3-ik Osztályában, az ott tanuló Invalidusok gyermekeit meg-külömböztette, és valamint egyéb felelőket, úgy ezeket is gazdagon megajándékozta. – A' Nemzeti Iskolából eltért Ő Herczezsége a' Német trivialis Iskolába, 's onnan a' Sínháznál lévő Kápolnának, és a' Ferencz külső városban építtendő templom' helyének megszemlélésére, 's így e' másod napi látogatását elvégezvén, a' Tanácsbeli Deputaciónak, és a' Német Lovagoknak kíséretével haza ment, 's nem tsak a' Deputációt, hanem a' Polgári Katonáság Kapitányait is megvendégelte.”⁹

Az adott plébánia területén található templomok és kápolnák történetét, felszerelését és anyakönyveit, a temetőket, szobrokat, fészületeket és gondozásukat, illetve az iskolák és kegyes intézmények működését bemutató, valamint a plébánia munkájában részt vevők (a plébános és segédlelkészek mellett ideértve a harangozó, kántortanító, gondnok stb.) jellemzéseit tartalmazó anyagok összeállítására természetesen nem a hercegprímás látogatásának idején került sor. A plébániák már előző évben elkezdtek az adott kérdéskörhöz tartozó információk, dokumentumok összegyűjtését. A mintegy negyedéves látogatás, „*Rudnay Sándor leghíresebb Canonica Visitatiója*” Schönbach József józsefvárosi plébánosi kinevezésével zárult június 15-én.¹⁰

Az egyházlátogatással közel egy időben jelent meg az eredetileg gyógyszerész, ám életét ekkoriban már a szőlészetnek szentelő Schams Ferenc (1780–1839) leírása Pestről, majd Budáról. Mindkét kötet páratlan részletességgel mutatja be a két várost és intézményeit. (Schams ekkor már gyakorlott „várostopográfus” volt: 1820-ban korábbi lakhelyéről, Péterváradról adott ki hasonló szerkezetű munkát.)

A három város elemi iskolái 1822-ben

Az elemi iskolák többségét a plébániák épületében vagy azok szomszédságában alakították ki, lehetőleg annyi tanteremmel, ahány osztályt oktattak benne. Az újonnan beépülő külvárosokban gyakran régi épületet alakítottak át oktatási célokra (az első krisztinavárosi elemi iskola és a józsefvárosi iskola például egy korábbi fogadóból lett átépítve).

Városrész	Iskola	Tanítók száma	Segédtanítók	Osztályok száma	Tanulók létszáma
Buda (1822)					
Vár	Elemi főtanoda (Haupt-Normal-Schule, rajziskolával)	3		3	517
	Leányiskola	2		2	193

⁹ Hazai 's Külföldi Tudósítások 1822. május 22. 322. p.

¹⁰ Tudományos Gyűjtemény 1822. 12. kötet, 116–117. p.

Víziváros	Szent Anna	1	2	2	279
	János-iskola	1	2	2	285
	Magyar iskola	1			56
Országút		1	1	2	274
Újlak		1	2	2	259
Krisztinaváros		1	1	2	141
Tabán	Német iskola	1	2	2	253
	Illír-katolikus iskola ¹¹		1	1	53
	Illír nem egyesült iskola	1		3	40
Pest (1821)					
Belváros	Normáliskola (a piarista kolostornál, rajziskolával)	4	1	3	353
	Német plébániai iskola (Kalap utca, Trivialschule)	1	1		74
	Magyar elemi iskola (plébánia mellett)				50
Terézváros	Feldgasse (Trivialschule)	1	1	2	541
	Három Dob utcai elemi iskola	1	1	2	246
Józsefváros	Ősz utcai elemi iskola	1	1	2	238
	Iskola utcai elemi iskola	1	1	2	280
Ferencváros	Soroksári utcai elemi iskola	1			87
Lipótváros		1	1		240
	<u>Nem katolikus alapfokú iskolák:</u>				
	Dologház melletti iskola	1			71
	Evangélikus iskola (rajz- és énekiskolával)	6			117
	Református elemi iskola	1			25
	Illír iskola	nincs adat			nincs adat
	Görög iskola	nincs adat			nincs adat

¹¹ Illír szó alatt a délszláv eredetű lakosságot értve, katolikus illírek esetében horvátokat.

	Makedo-vlach iskola	nincs adat			nincs adat
	Izraelita iskola (Orczy-ház)	nincs adat			70 fiú, 84 lány
	<u>Leányiskolák:</u>				
	Angolkisasszonyok	12			350
	Anton Glivitzky iskolája (Horváth-ház)				60
	Franz Hoffmann iskolája (Paskál-ház)				30
	Evangélikus leányiskola				21
Óbuda					
	Elemi fiú- és leányiskola	1	2	3	312

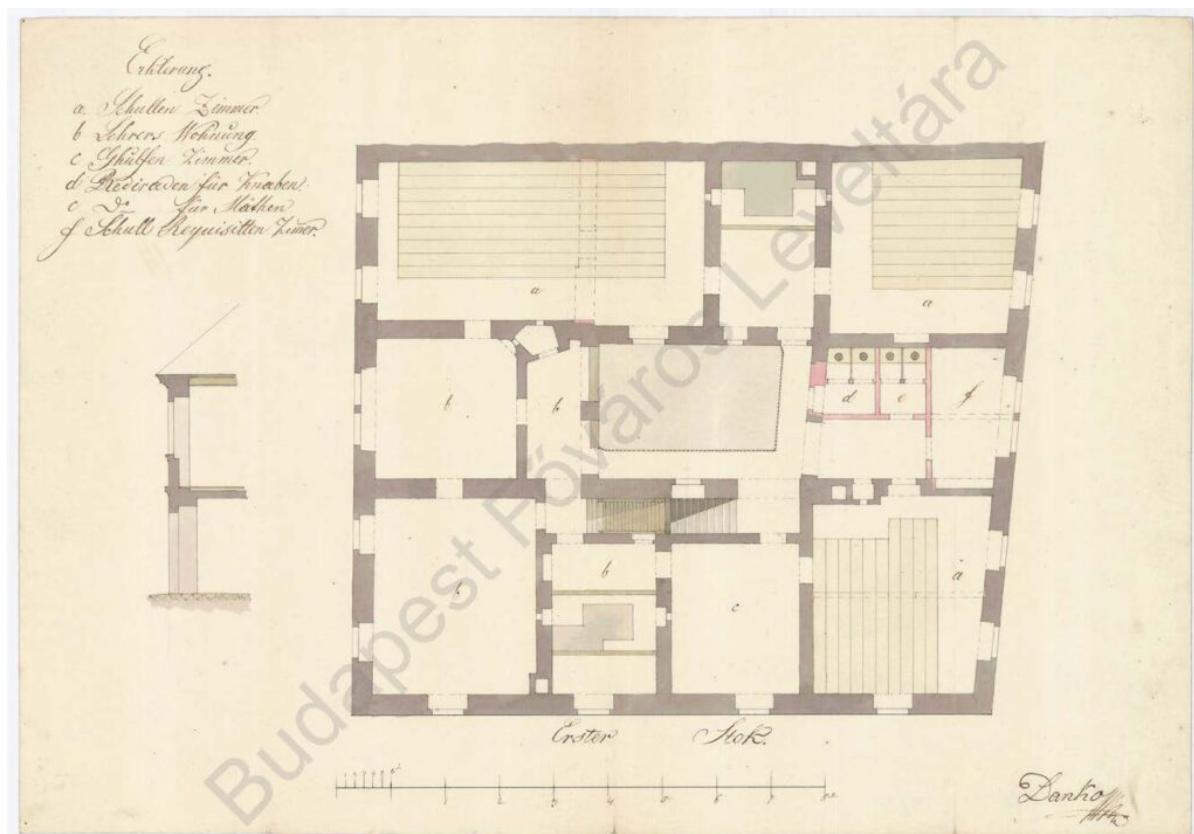
Pest, Buda, Óbuda alapfokú iskolái 1821-ben és 1822-ben (Schams 1821. 174–185. p., Schams 1822. 314–315. p., BFL V.1.b Nr. 3553. alapján)

A tantermek többnyire zsúfoltak és kényelmetlenek – nyáron levegőtlenek, télen hidegek – voltak.¹² A lipótvárosi iskola második tanterme nyáron mind a diákok, mind a tanító számára elviselhetetlennek bizonyult, de szűk volt a belvárosi magyar iskola két tanterme is.¹³ A józsefvárosi iskola 1819-ben még csak egy tantermes volt, amelyben mintegy 280 gyermeket – két osztályt – próbált a tanító okítani, a diákok többsége a piszkos, bogaras földön ült. A tanács így kénytelen volt az egykori fogadóból (*zum goldenen Faßl*) kialakított intézményt bővíttetni, a munkálatokkal Kasselik Fidelt bízva meg. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv már kéttermes iskolaként említi a józsefvárosit, ténylegesen azonban csak 1823 február végén, az új padok és asztalok behelyezésével készült el.¹⁴

¹² A zsúfoltság kérdése évtizedeken áthúzódó probléma volt, ld. pl. a vízivárosi magyar és az országúti János-iskola esetét 1845-ből. Simon 2016. 114. p., Simon 2018. 131. p.

¹³ BFL IV.1202.jj 4. kötet 21. p., 6. kötet 25. p.

¹⁴ BFL IV.1202.c Int. a. m. 799.g Jelentés a józsefvárosi iskoláról, 1819. június 12. és az asztalok, padok behelyezéséről, 1823. február 22.



3. kép. ifj. Dankó József: A vízivárosi Szent János-iskola terve, 1831 körül.
([BFL XV.17.a.302 – 14](#))

A terv tipikus felosztású városi elemi iskolát mutat be: az épület emeletén három tanterem szerepel padokkal, a tanító elkülönített lakrészével, egy külön szobával a segédtanító számára. Érdekessége a szertár, valamint a fiúk és lányok számára elkülönített árnyékszék.

Az oktatás menete

A szülők heti- vagy havidíjat fizettek a tanítónak az oktatáson részt vevő gyermekeik után.¹⁵ (A józsefvárosi elemi iskola órarendje szerint a tanító a nap végén vezetett katalógust róluk.) Gyermekeiket nem mindig küldték szívesen az iskolába. Óbudán nyáron akadékoskodtak a szülők, mivel gyermekeiket részben szőlőművelésre, részben házörzésre akarták befogni. A ferencvárosi szülők kifejezetten hanyagolták gyermekeik taníttatását, a szükséges könyvekkel sem látták el őket. A vízivárosi szülők többsége a téli fagyok és a nyári hőség idején inkább otthon tartotta fiait-lányait. A földműves munkákhoz kevésbé kötődő bel- és lipótvárosiak viszont „szorgalmasan” küldték gyermekeiket iskolába.¹⁶

A lipótvárosi plébánia hatvantételes könyvtárában az 1822. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben három pedagógiai mű is szerepel. Valószínűleg nemcsak a plébános és a segédlelkész, de a tanítók is használták Vinzenz Eduard Milde (1777–1853) kétkötetes

¹⁵ Óbudán 1822-ben havi 15 krajcárt adtak a szülők, valamint 7 öl tűzifát az iskola fűtésére. A belvárosi magyar iskolában havi 1 Ft volt a tandíj. BFL IV.1202.jj 3. kötet 29. p., BFL V.1.dd 2. kötet 50. p.

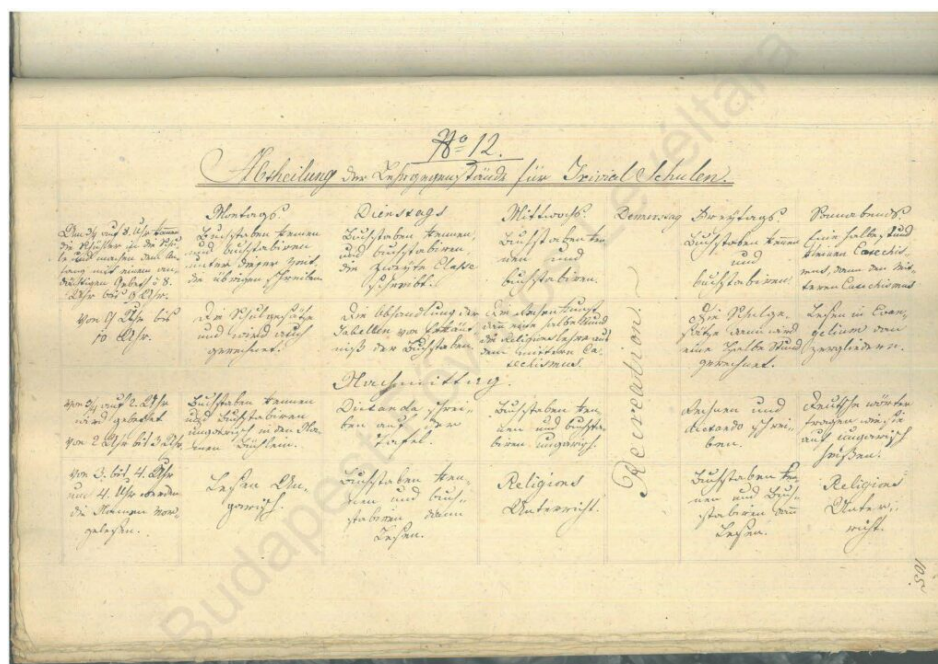
¹⁶ BFL IV.1002.oo 3. kötet 44. p., BFL IV.1202.jj 3. kötet 30. p., 4. kötet 21. p., 6. kötet 26. p., BFL V.1.dd 2. kötet 40. p.

munkáját (*Lehrbuch der allgemeinen Erziehungskunde I–II.*, Bécs, 1811–1813), az ötkötetes *Geschenk für meine Kinder am Tage ihrer Verlobung* (Bécs, 1814) című nevelési szakkönyveket, és egy pontosabban meg nem határozható kötetkét (*Anweisen Büchlein*).¹⁷

A józsefvárosi iskola órarendje alapján betekinthetünk a korabeli iskolai hétköznapiakba. Az oktatás hétfőtől szombatig tartott, csütörtökön pihenőnap (*Recreation*) beiktatásával. Napi két-két órát tanultak a gyerekek (délelőtt 8–10 és délután 2–4 között), mindkettőt imával kezdve. Névsort nap végén olvasott a tanító. Hét elején az írás-olvasáson és számtanon, második felében a hittanon, katekizmuson volt a hangsúly.

	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat
Érkezés ¾ 8–8 között, 8–9 között ima	Betűk elválasztása, betűzés, ezalatt a többiek írnak	Betűk elválasztása, betűzés, a második osztály ír	Betűk elválasztása, betűzés	Pihenőnap (Recreation)	Betűk elválasztása, betűzés	Fél óra kis, majd közép katekizmus
9–10 óra	Iskolatörvények (die Schulgesetze), számolás	Értekezés a betűk ismeretéről a táblánál	Számtan, majd fél óra hittan a közép katekizmusból		Iskolatörvények, majd fél óra számolás	Olvasás az evangéliumban, majd elemzés
Délután					Délután	
¾ 2-ig ima, majd 2–3 között	Betűk elválasztása, betűzés magyarul	Tollbamondás táblánál	Betűk elválasztása és betűzés magyarul		Számolás és tollbamondás (dictando schreiben)	Német szavak kikérdezése, hogyan hangzanak magyarul
3–4 között 4 órakor névsorolvasás	Olvasás magyarul	Betűk elválasztása, betűzés, majd írás	Hittan		Betűk elválasztása, betűzés, majd írás	Hittan

A józsefvárosi elemi iskola órarendje, 1822 (BFL IV.1202.jj 5. kötet 105. p. alapján)



4. kép. A józsefvárosi elemi iskola órarendje, 1822. (BFL IV.1202.jj 5. kötet 105. p.)

¹⁷ Milde művére csak *Milde Pedagogie* címmel hivatkoznak. BFL IV.1202.jj 6. kötet 22. p.

Tanév végén a szorgalmas diákok több helyen ajándékot kaptak,¹⁸ előmenetelükről a tanító bizonyítványt állított ki.¹⁹ Boráros János tanácsos, a Nemzeti Iskolák igazgatója különösen szívügyének tekintette a szorgalmas diákok megjutalmazását, további tanulásra buzdítását: évtizedeken keresztül saját költségén számos ajándékot osztott szét közöttük tanév végén.²⁰



5. kép. *Le petit paresseux* („A kis lustaság”). Pihenő iskolásfiú. Litográfia. Godefroy Engelmann, 1826. ([The Trustees of the British Museum, Prints and Drawings l. sz.: 1990,0728.53](#))

¹⁸ A koronaadalmi mezőváros Óbudán a második félév végén az uralkodó megbízásából a plébános, mint az iskola igazgatója, 30 forintot osztott szét a gyermekek között. BFL V.1.dd 2. kötet 40–41. p.

¹⁹ BFL IV.1202.jj 4. kötet 21. p.

²⁰ *Hazai Tudósítások*, 1806. szeptember 17. 195–196. p., *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1817. október 11. 234. p., 1826. szeptember 23. 193–194. p., 1828. szeptember 6. 153. p.

„[...] a' bölts Előljáró nem tsak vesszőt, hanem kenyeret is tart kezében; a' jó polgár nem tsak magának, hanem másoknak is él!”²¹

Az oktatógárda

A fent említett iskolák többsége (9 eset) az egyszerű kétosztályos városi modellt követte, azaz kétosztályos iskola volt, osztályonként külön oktatóval: az első osztállyal a segédtanító, a másodikkal a tanító foglalkozott. Utóbbi kapott fizetést a plébániától, a várostól, valamint, mivel rendszerint az adott egyházközség kántora is volt, különböző stóladíjakat. Az alacsonyabb díjazásban részesülő segédtanítóról is gondoskodnia kellett, ő biztosított neki szállást és étkezést. Fizetését részben pénzben, részben természetben kapta, tűzifaként, amellyel lakhelye és az iskola fűtéséről gondoskodott télvíz idején (amennyiben elegendő állt rendelkezésére).²² Szükség esetén magánórakkal egészítette ki fizetését.²³ A segédtanító juttatása a tanítói díjazás felénél kicsivel magasabb összeget tett ki.²⁴ A tanító általában már családos ember volt, míg a fiatalabb segédtanító még a családalapítás előtt állt,²⁵ de találni apa-fiú együttműködésre is példát. A belvárosi ferences iskola élén id. Joseph Schmith (53) mellett pályakezdő fia, ifj. Joseph Schmith (24) dolgozott.²⁶ Egy korábbi példa Bulla Jakabé: 1809-ben nevezték ki a józsefvárosi iskola élére, ahol elhunyt fivérét, Bulla Józsefet követte a poszton. Már apjuk is tanítással kereste kenyerét.²⁷

A tanítók előéletéről, tanulmányaikról nem írnak a jegyzőkönyvekben, mindössze erkölcsi jellemzést adnak róluk. Kivétel a józsefvárosi tanító, Cserny József: a Brnóból származó 34 éves férfi Szentgyörgyön végezte a grammatika-tanulmányait, Kecskeméten és Pesten a humaniorát, majd bölcseletet Pesten. Korábban Szomolányban dolgozott, 1818-ban érkezett Józsefvárosba. Az 1822-es vizsgálat idején ötgyermekes családapaként lakott az iskolához tartozó szolgálati lakásban. Latin, német és szláv (cseh vagy szlovák) nyelv mellett úgy-ahogy beszélt magyarul is. Jellemzése szerint nem hanyag, ám lobbanékony természetű férfi volt. Segéde a néhai terézvárosi tanító fia, a 19 éves pályakezdő ifj. Michael Sperlich volt, aki ekkor még külön osztályt sem kapott, mindössze a diákok korrepetálásával foglalkozott.²⁸ A fent említett Bulla Jakab 1809-es kérvénye szerint a ferenceseknél szolgáló apja mellett kezdte pályáját, a német, magyar és szláv (valószínűleg szlovák) mellett két hangszeren játszott, grammatikát, bölcseletet és logikát tanult, és a pályázat idején már két év munkatapasztalattal

²¹ Boráros János tanácsos, a Nemzeti Iskolák igazgatójáról szóló hír részlete. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1828. szeptember 6. 153. p. Boráros valóban szívén viselte a város iskolaügyét, 1803 nyarán például sürgősen új iskolapadokat készíttetett a normáliskolába a régi, használhatatlannak ítélt darabok helyett. Boráros János városbíró és a Normál Iskolák igazgatója Pest város Tanácsának. Pest, 1803. augusztus 23. BFL IV.1202.c Int. a. m. N. 4389.

²² A tűzifa hagyományosan a bérezés részének számított ekkoriban, problémát inkább az okozott, hogy a város, mint fenntartó nem mindig biztosította a megígért mennyiséget, így az kénytelen volt saját költségén pótolni azt. A belvárosi magyar iskola tanítója feladatai közé tartozott az iskola fűtése. A terézvárosi dologház melletti iskola tanítójának évi fizetsége 150 Ft készpénz és 3 öl tűzifa volt a város részéről. BFL IV.1202.jj 3. kötet 29. p., 7. kötet 29. p., Simon 2018. 125–126. p.

²³ A vízivárosi János-iskola mestere, Anton Wagner magánházakba járt írást-olvasást tanítani, de zeneórákat is tartott. BFL IV.1002.oo 3. kötet 43. p.

²⁴ A belvárosi ferences iskolában például a várostól 300 és 160 Ft bécsi pénzt kaptak a tanítók. BFL IV.1202.jj 4. kötet 21. p.

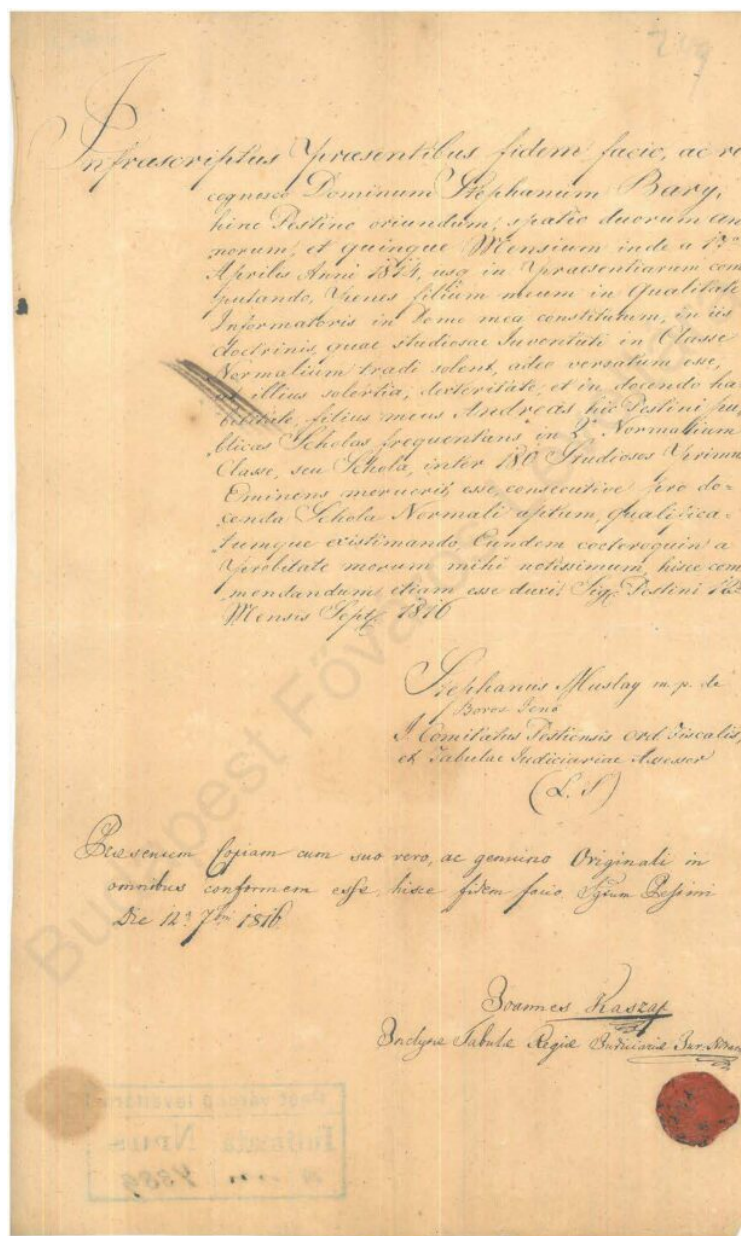
²⁵ 1822-ben például a lipótvárosi kántortanító Franz Brada 34 éves, nős, segédje, Johann Selig 25 éves, nőtlen volt.

²⁶ BFL IV.1202.jj 6. kötet 23–24. p.

²⁷ Bulla Jakab kérvénye, 1809. február 27. és Boráros János szakvéleménye, 1809. március 3. BFL IV.1202.c Int. a. m. 4389.

²⁸ BFL IV.1202.jj 5. kötet 68–69. p.

rendelkezett.²⁹ Másfajta életút bontakozik ki Bari István pályázatából: a szűrszabó pesti polgár, Bari Pál fia bölcséleti tanulmányai elvégzésével Budán tanult tovább, majd egy évig gróf Keglevich Ádám fiának nevelője, azt követően két évig özvegy Batthyány Ferencné írnoka lett. Idős anyja megsegítésére tért vissza szülővárosába, ahol borosjenői Muslay István fiacskájának lett mintegy két és fél évig a magántanára, s ezt követően jelentkezett a normáliskolába városi tanítónak.³⁰



6. kép. Muslay István tanúsítványa Bari István tanítói pályázatához, 1816. szeptember 12. (másolat, BFL IV.1202.c Int. a. m. 4389.)

²⁹ Bulla Jakab kérvénye. Pest, 1809. február 27. és 1809. március 3. BFL IV.1202.c Int. a. m. 4389.

³⁰ A normáliskola második osztályát szeretne volna átvenni, ahonnan idős kora és hallása megromlása miatt Tolnay József nyugdíjba vonult. A posztot az első osztály tanítója, Vértessy Kalazancius József kapta meg. Bari István kérvénye, 1814. szeptember 14. BFL IV.1202.c Int. a. m. 4389.

A hitoktatás kisebb plébániáknál a plébános, nagyobbaknál a segédlelkész feladata volt. Nem volt ritka a tanító-segédtanítóéhoz hasonló munkamegosztás sem, azaz, hogy az elsőosztályos nebulókat a segédlelkész, a nagyobbakat a plébános oktatta.

Városrész	Iskola	Osztály	Létszám
Belváros	<i>normáliskola (elemi főtanoda, Hal utca)</i>	1.	286
		2.	216
		3.	34
	<i>angolkisasszonyok</i>	1.	181
		2.	172
		konviktusbeli	107
	<i>Anton Glivitzky leányiskolája</i>		20
	<i>Johann Hoffmann leányiskolája</i>		18
	<i>Anna Anchely férj. Grosz leányiskolája</i>		27
	<i>magyar iskola</i>	1-2.	85
	<i>német iskola</i>		45
Terézváros	<i>plébániai iskola</i>	1.	270
		2.	208
	<i>Rumbach utcai iskola</i>	1.	157
		2.	109
Józsefváros	<i>plébániai iskola</i>	1.	117
		2.	63
	<i>Ősz utcai iskola</i>	1.	130
		2.	108
Lipótváros	<i>elemi iskola</i>	1.	160
		2.	70
Ferencváros	<i>elemi iskola</i>	1-2.	80

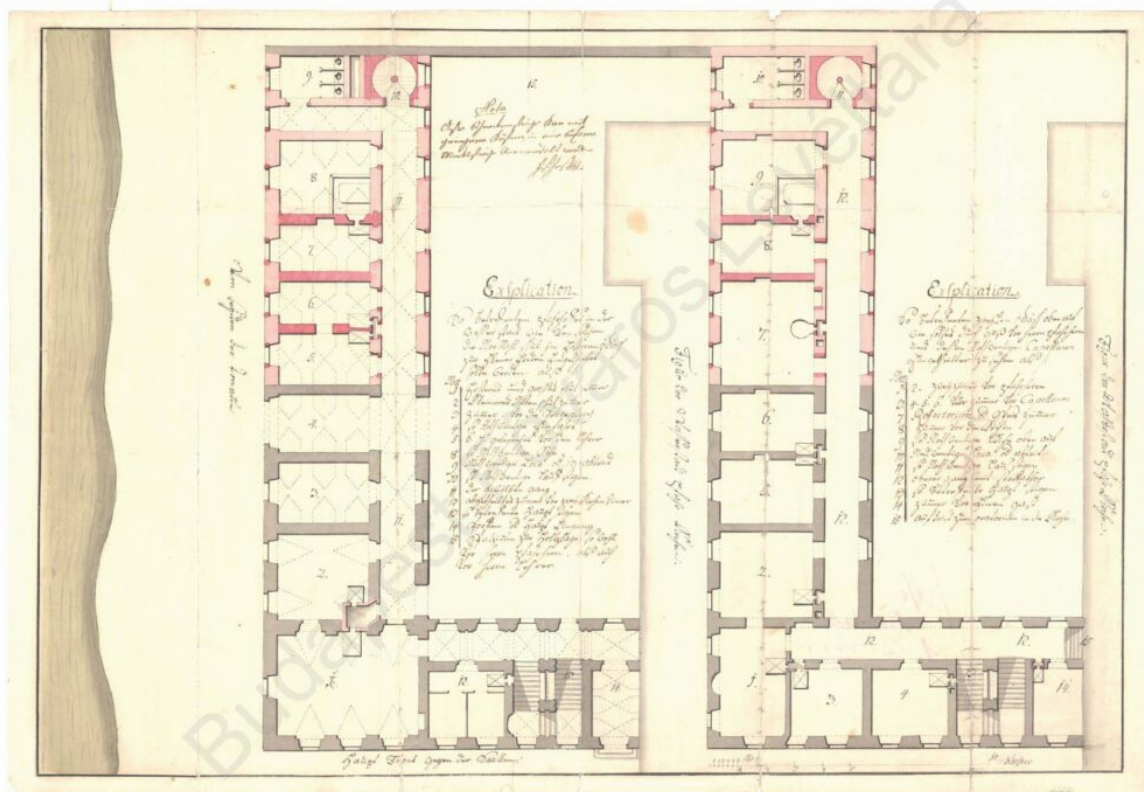
Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben feltüntetett alapfokú pesti iskolák egyes osztályai 1822-ben (BFL IV.1202.jj 3–8. kötetek alapján)

Háromoktatós iskolákat csak a Duna jobbpartján találunk ebből az időszakból. Tanító és két segédtanító volt a népesebb budai külvárosi iskolákban (így a vízivárosi Szent Anna-iskolában vagy a tabáni német iskolában). Óbudán az egyik segédtanító az elsős fiúkat oktatta, a másik a leányiskolát vezette. A fiúk és lányok elkülönítése az elemi iskolákban egyébként nem jellemző. Az elemi főtanodákban több tanítót foglalkoztattak: a pesti normáliskolában négy tanító és egy segédtanító, míg a budaiban három tanító működött.

A nemzetiségi iskolák (például a vízivárosi és a belvárosi magyar vagy a tabáni ún. illír iskola) és a korban újnak számító egyes külvárosiak (mint a krisztinavárosi vagy a ferencvárosi) kivételével mindenhol 100 felett volt az egy oktatóra eső diákok száma, a terézvárosi plébániai iskolában pedig 200 fölött volt az osztálylétszám. Ez akkor is magas szám, ha hozzátesszük: nem minden diák járt folyamatosan iskolába.

Az oktatók az iskolában laktak, számukra elkülönített, általában minimum egy szobát és konyhát magába foglaló lakrészben. A családos tanítók számára ez nem mindig jelentett kényelmes otthont. A belvárosi magyar iskola tanítója, a 60 éves Joseph Rothkrepf is egy nagy, ám népes családja számára már nem elegendő szobában lakott, amely ráadásul árvízveszélynek

is ki volt téve.³¹ A vízivárosi Szent Anna-templom iskolájának (más néven német iskolának) tanítója a paplak földszinti részén kapott helyet. Lakása három szobából és egy konyhából állt, ehhez kapcsolódott a segédtanító szobája is. Tágassága ellenére problémaként merült fel az árvízveszély – ami hozzájárult a falak nedvességéhez is, s ezáltal mind a lakhelyet, mind a tantermeket az egészségre veszélyesnek ítélték meg (ennek ellenére a 18. századtól itt működő intézményt nem költöztették el más helyre).³²



7. kép. A Szent Anna-plébániatemplomhoz csatlakozó paplak bővítésének terve, 1780 körül.
([BFL XV.17.a.302 – 83](#))

Egyéb iskolák

Elemi leányiskola működött mindhárom városban, több magániskolaként (a nemesek és gazdag polgárcsaládok számára). Ezek célja az alapvető ismeretek mellett a lányok bevezetése a háztartásban különböző feladataiba, ahogy a várbeliről írták: „fő célja a' Polgári Rendből való Leány-gyermekeket jó erköltsü és hasznos Gazda-asszonyokká készíttetni.”³³ A lányok oktatásába a tanító felesége is besegíthetett. Óbudán például a 167 lánynak Joseph Göbel neje mutatta meg a „női munkákat” (varrás, hímzés stb.), amelyért a férfiak éves bérének negyedét kapta.³⁴ A legjelentősebb leányiskola az angolkisasszonyoké volt Pesten. A Jótékony Nőegylet

³¹ BFL IV.1202.jj 3. kötet 28. p.

³² BFL IV.1202.oo 3. kötet 31. p.

³³ Tantárgyai között szerepelt a hit- és erkölcstan, írás, számolás, levelezés. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1820. november 11. 298. p.

³⁴ A két férfi tanító évi 200 Ft konvencióss pénzt, a feleség 50 Ft-ot kapott. BFL V.1.dd 2. kötet 40. p.

1819-től tartott fenn szegény gyermekek számára iskolát a pesti dologház mellett.³⁵ Ennek özvegy tanárát, a 67 esztendő, önfejű emberként jellemzett Georg Steinbeiszt leginkább a „dologtalan” téli időben keresték fel a gyerekek, az alapismeretek mellett ő vagy a menyefonást, varrást is tanított a lányoknak.³⁶ A század első felében a három városban egyre gyakrabban nyitottak engedély nélküli zugiskolákat.³⁷ 1813-ban a Józsefvárosban három, a Terézvárosban négy zugiskolát írtak össze. Utóbbi tanítói között találjuk a hat év múlva a dologház melletti iskolában alkalmazott Steinbeiszt, egy megnősült volt diákot (Plaha, *Feldgasse* N. 127. alatt), egy városi zenészt, Pischingert és feleségét (*kleine Nußbaumgasse* N. 303.), valamint a váci országútnál egy invalidus katonát, Friedrich Remmert.³⁸

A katolikus iskolák egy része, amelyeknek finanszírozásához a város is hozzájárult, községi iskolaként nyitva állt más felekezetek tagjai előtt is (akiknek a katolikus katekézisen nem kellett részt venniük). Ennek ellenére az 1820-as évek már jelentősnek mondható az egyéb felekezeti iskolák száma. Működött görögkeleti (a Tabánban és a Belvárosban – már a 17. század végétől), református (Óbudán már a 18. század elejétől, Pesten 1805-től), evangélikus (Pesten 1798-tól, a budai Várban 1821-től) és izraelita (Óbudán már 1727-ben, Pesten 1814-től az Orczy-házban).³⁹ A felekezeti mellett etnikai szempontok alapján is differenciálódott az alsófokú oktatás. Így jött létre Pesten a külön szlovák nyelvű evangélikus iskola 1821-ben.⁴⁰ A pesti görögkeleti (rác) iskolából még 1796-ban kivált az ún. görög-vlach iskola, ahol újjörög nyelven folyt az oktatás, majd 1808-ban utóbbiak is külön, háromosztályos iskolát alapítottak (a két intézmény azonban egy épületben foglalt helyet). A görögök emellett 1796 és 1820 között tanítóképzővel összekötött ún. hellén iskolát is fenntartottak, ahol ógörögül folyt az oktatás.⁴¹

Noha a katolikus egyház és a város fennhatósága alá tartoztak, de itt említénénk meg Pest és Buda ún. magyar iskoláit. A budai Marczibányi István magánalapítványaként jött létre, az 1822-es egyházlátogatás idején még bérelt házban működött, iskolamestere a kapucinus templom kántora, Szilágyi Pál volt.⁴² A pesti magyar iskolát a város tartotta fenn, 1805-től a belvárosi plébánia melletti földszintes épületben lett kialakítva. Mindkét intézmény célja a magyar nyelv terjesztése volt a németajkú polgárság gyermekei között, ahogy ezt egy későbbi tudósításban is olvashatjuk:

„[...] érdekes volt hallani a’ többnyire német alakú kisdedeket minden tudományokból magyarul felelni; szinte olly kellemes vala azon tapasztalásnak újabb valósulása, hogy ezen intézetben egy esztendő elmúlása alatt minden kis gyermek tisztán magyarul megtanul beszélleni, melly okból ezen intézetet, mint csupán magyar iskolát, a’ gondos szülőknek különös figyelmökbe ajánlani

³⁵ Schams 1821. 175–182. p.

³⁶ BFL IV.1202.jj 7. kötet 29. p.

³⁷ Jellemzően özvegyasszonyok számára biztosítottak megélhetést. A zugiskolákat időről időre összeírták, ellenőrizték az esetleges átanárokat. A Józsefvárosban 1811-ben például öt ilyen tartottak nyilván, az egyikben (N. 57., Elisabeth Schreiberin) még segédtanítót is alkalmaztak. Az iskola a jelek szerint két év múlva is működött, ekkor már Catharina Schreiberin állt az élén (N. 301. alatt, a segédtanítóval). Józsefvárosi zugiskolák összeírása, 1811. január 31. és 1813. november 20. BFL IV.1202.c Int. a. m. 4389.

³⁸ Józsefvárosi zugiskolák összeírása, 1813. november 20., Terézvárosi zugiskolák összeírása, 1813. november 21. BFL IV.1202.c Int. a. m. 4389.

³⁹ Schams 1821. 176–180. p., Schams 1822. 310. p., Nagy 1975. 474. p.

⁴⁰ Nagy 1975. 474. p.

⁴¹ Füves 1969 és Füves 1972.

⁴² Simon 2016. 108–109. p.

kötelességünknek tartjuk. Több ezer pesti ifjak ezen iskolának köszönik megmagyarosodásukat, 's a' haza méltán találhatja az ősz tanítónak ama buzgalmát, mellyel gyenge nevendékeiből annyi magyar nyelvű polgárokat idomított.”⁴³

Levéltári források

Esztergom, Prímási Levéltár (PL)

Can. vis. Egyházkormányzósági iratok. Canonicae visitationes.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1002.oo Buda Város Tanácsának iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

IV.1202.c Pest Város Tanácsának iratai. Intimata.

IV.1202.jj Pest Város Tanácsának iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

V.1.b Óbuda Mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsi iratok.

V.1.dd Óbuda Mezőváros Tanácsának iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

Nyomtatott források

Friml 1913.

Friml Aladár: *Az 1777-iki Ratio Educationis*. Budapest, 1913. (Pedagógiai Könyvtár I.)

Hazai Tudósítások, 1806. szeptember 17.

Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1817. október 11., 1820. november 11., 1822. május 22., 1826. szeptember 23., 1828. szeptember 6.

Herczeg Rudnai... 1833.

Herczeg Rudnai 's Divék-Ujfalusi Rudnay Sándor Kardinalis, és Magyar Ország' Primásának 's a' t. rövid élet-rajza. 207–218. p.

Honművész, 1833. augusztus 1.

Österreichischer Beobachter, 1822. március 7.

⁴³ Az iskolában 1833. július 22-én 68 gyermek végzett. Magyar iskola Pesten. *Honművész*, 1833. augusztus 1. 280. p.

Schams 1821.

Schams, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern*. Pest, 1821.

Schams 1822.

Schams, Franz: *Vollständige Beschreibung der königlichen freyen Haupt-Stadt Ofen in Ungern*. Ofen, 1821.

Tudományos Gyűjtemény 1822. 12. kötet, 116–117. p.

Felhasznált irodalom

- Füves 1969. Füves Ödön: Görög tanítóképző Pesten 1812–1820 között. *Antik Tanulmányok* 16. (1969) 1. sz. 91–92. p.
- Füves 1972. Füves Ödön: A pesti görögök iskolái. *Antik Tanulmányok* 19. (1972) 1. sz. 98–104. p.
- Meszlényi 1956. Meszlényi Antal: *A százéves esztergomi Bazilika*. Esztergom, 1956.
- Nagy 1975. Nagy Lajos: *Budapest története III. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Főszerk.: Gerevich László. Szerk.: Kosáry Domokos. Budapest, 1975.
- Simon 2016. Simon Katalin: A mecénás elfeledett öröksége: Adatok Marczibányi István és a budai magyar iskola történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 41. (2016) 105–124. p.
- Simon 2018. Simon Katalin: Az alsófokú oktatás színhelyei Budán a 18. század végétől a 19. század közepéig. In: *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Szerk.: Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos. Budapest, 2018. 121–132. p.
- Vaderna 2015. Vaderna Gábor: Rudnay Sándor érseki beiktatásának irodalmi reprezentációja. *Egyháztörténeti Szemle* 16. (2015) 3. sz. 26–53. p.

Impresszum
Budapesti Levéltári Mozaikok

A kiadó neve: Budapest Főváros Levéltára
A kiadó székhelye: 1139 Budapest, Teve u. 3-5.
Felelős kiadó: Dr. Kenyeres István főigazgató

Főszerkesztő: Dr. Simon Katalin
Szerkesztőség: Fazekasné Dr. Toma Katalin, Dr. Fehér Csaba, Dr. Garami Erika, Dr. Ternovác Bálint,
Dr. V. László Zsófia, Tóth Gergely (technika- és honlapfelelős)

A szerkesztőség elérhetősége: 1139 Budapest, Teve utca 3-5.; 1554 Budapest, Pf. 41.
e-mail: mozaikok@bparchiv.hu
ISSN 2939-6921